

Рецензії

Г.Ф. Коробкова, М.Б. Рисин,
О.Г. Шапошникова. Проблемы изучения
древнеямной культурной общности в свете
исследования Михайловского поселения

Stratum plus. — 2005/2009. — № 2. — С. 10—267
(рубрика «Монография в журнале»)

Монографія О.Ф. Лагодівської, О.Г. Шапошнікової та М.Л. Макаревича «Михайлівське поселення», опублікована 1962 р., стала своєрідною віхою у вивченні ямної культурно-історичної спільноти Надчорномор'я. Матеріали поселення доби пізнього енеоліту—ранньої бронзи, дослідженого в 50-х рр. Нікопольсько-Гаврилівською експедицією під проводом О.Ф. Лагодівської на правобережжі Нижнього Дніпра, кардинально змінили погляд на рівень господарського та суспільного розвитку мешканців степової смуги того часу, який доти базувався переважно на знахідках з нечисленних підкурганних поховань, а стратиграфічні спостереження дали орієнтири для періодизації поховальних пам'яток степової смуги (нижньомихайлівська, ранньоямна та пізньоямна культури). Навіть нині Михайлівське поселення багато в чому лишається унікальним. Зрозуміло, що викладені в першій публікації (1962 р.), яка стала вже бібліографічною рідкістю, висновки та узагальнення на початку ХХІ ст. вимагали переосмислення на новому рівні розвитку науки.

Спробу такого переосмислення було зроблено в монографічному дослідженні Г.Ф. Коробкової та О.Г. Шапошнікової «Поселение Михайловка — эталонный памятник древнеямной культуры (экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура)» (СПб., 2005). Але й у виданій невеликим накладом цій праці не всі аспекти було розглянуто докладно.

Певною мірою розширеним варіантом вказаної праці стала опублікована в 2009 р. в журналі «Stratum plus» монографія Г.Ф. Коробкової, М.Б. Рисіна та О.Г. Шапошнікової «Проблемы изучения древнеямной культурной общности

в свете исследования Михайловского поселения». На жаль, на час її підготовки до друку два автори — О.Г. Шапошникова та Г.Ф. Коробкова — вже пішли з життя. Тож головна заслуга в її перевиданні належить М.Б. Рисіну, який суттєво доповнив видання 2005 р., зокрема, подав і проаналізував матеріали розкопок Михайлівки О.Г. Шапошніковою в 1962 р., тобто після виходу першої підсумкової праці, а також прибрав деякі помічені недоліки в монографії 2005 р., в якій він брав участь як _____.

Монографія складається із 15 розділів. Перший присвячено значенню досліджень, зокрема експериментально-трасологічних, для реконструкції господарства суспільств доби палеометалів, другий — методиці таких досліджень. У третьому та четвертому розділах охарактеризовано три культурні шари та об'єкти Михайлівського поселення, зокрема, житла. Розділи з п'ятого по десятий присвячено типологічному, трасологічному й технологічному аналізу сукупності артефактів усіх шарів поселення, зокрема керамічного посуду, виробів з каменю, глини, кістки та рогу, мусшелі і металу. Останні п'ять розділів монографії суто інтерпретаційні. Так, в одинадцятому та дванадцятому розділах подано реконструкцію господарсько-виробничої діяльності мешканців поселення та, відповідно, його виробничої структури (на основі планіграфічного аналізу). Найзагальніші питання історії населення півдня Східної Європи другої половини IV—III тис. до н. е. підняті в тринадцятому, чотирнадцятому та п'ятнадцятому розділах. Це — проблема зв'язків і міграцій цього часу (розглядається, в першу чергу, крізь призму імпорту і запозичень керамічних і металевих виробів), надзвичайно складні питання генези та хронології нижньомихайлівської культури та ямної культурно-історичної спільноти та, зре-

© С.М. РАЗУМОВ, 2014

штою, навіть нарис суспільного устрою ямної спільноти.

Загалом авторам вдалося розкрити значення Михайлівського поселення як певним чином еталонної пам'ятки для вивчення історії степового населення доби пізнього енеоліту—ранньої бронзи. Тож значення цієї праці важко переоцінити. Але не з усіма підходами та тезами авторів можна погодитися.

Тут, у першу чергу, звернемо увагу на методичні проблеми, пов'язані з інтерпретацією результатів трасологічно-планіграфічних досліджень, які покладено в основу реконструкції характеру господарства та виробничої діяльності мешканців Михайлівського поселення на різних етапах його існування. Слід наголосити, що не лише для цієї монографії, а й для багатьох інших праць, в яких піднімаються проблеми суспільно-економічних форм виробництва в степових культурах доби палеометалів, характерна, по-перше, певна модернізація цих форм, а, по-друге, беззастережне використання кількісних результатів типологічного й трасологічного аналізу артефактів. Через особливості джерельної бази доби ранньої та середньої бронзи для таких реконструкцій використовуються матеріали не так поселень, як поховань з так зв. виробничим інвентарем. Як зазначала Л.А. Черних, багато авторів інтерпретують різноманітний інструментарій із поховань без вагомих на те підстав як ознаку виробничої спеціалізації. В цьому разі дослідники через неоднозначність терміну «ремесло» безпідставно ототожнюють ремесло як технологічний спосіб виробництва (що ґрунтується на використанні ручних знарядь за відсутності технологічного розподілу праці) та ремесло як окрему економічну галузь суспільного виробництва (переважно маючи на увазі наявність у середовищі населення півдня Східної Європи доби ранньої та середньої бронзи «майстрів-професіоналів», які працювали на замовлення або на обмін і були вилучені зі сфери харчового виробництва). Появу ремесла як технологічного способу виробництва слід співвідносити з появою власне суспільного виробництва, тобто, за археологічною періодизацією, принаймні з верхнім палеолітом. Що ж стосується конкретних форм ремесла, то слід наголосити, що наявність чи відсутність серед поховань комплексів з «виробничими наборами» жодним чином не може свідчити про наявність або відсутність у досліджуваних суспільствах «майстрів-професіоналів», «кланів ремісників» та ін. Так само і наявність значної кількості інструментів для конкретних технологічних опе-

рацій в культурному шарі поселення не завжди дає підстави для реконструкції конкретної суспільної форми ремесла.

У створенні таких реконструкцій слід враховувати особливості відкладання в культурних накопиченнях різних категорій речей. Тож наявність у верхньому шарі Михайлівки «десяток і сотень диференційованих знарядь для обробки шкур» (с. 174) не може, на нашу думку, давати привід стверджувати про наявність «майстерень» зі значними обсягами виробництва, в яких працювали «професіонали-спеціалісти». Адже скребачки та проколки дуже швидко виходили з ладу або губилися, тож поступове накопичення значної кількості їх у культурному шарі за сотні років існування поселення цілком природне. Ще більше це стосується знарядь, пов'язаних з хліборобською галуззю (серпів, мотик), а також наконечників стріл, які за звичних умов експлуатації ламалися та губилися переважно за межами поселення. Таким чином, 103 наконечники стріл, знайдені серед жител верхнього шару, можуть свідчити не про «вдосконалення способів полювання» (с. 184), а, ймовірніше, про бойові зіткнення чи то на території самого поселення, чи то під час його оборони (на це натякають і рештки спалених дахів жител).

Так само незначна кількість хліборобських знарядь у середньому шарі поселення не може бути підставою для висновку про відсутність рільництва і, як наслідок, про «отримання зерна від хліборобів сусідніх трипільських поселень» (с. 168). Тим паче дивним є твердження про появу рільництва в населення, що залишило верхній (пізньоямний) шар, «під впливом трипільських сусідів» (с. 172). Наголосимо, що нині відсутні будь-які дані, що уможлилювали б синхронізацію Михайлівки III навіть з найпізнішими трипільськими пам'ятками. Нагадаємо, що тільки в нижньому горизонті середнього шару знайдено два фрагменти розписних амфор, що датуються Трипіллям СII. Через це дивними постають численні висновки авторів монографії про «запозичення» мешканцями Михайлівки II і металургії міді, і навичок хліборобства від «трипільських сусідів», хоча мідні вироби та відбитки зерен на кераміці зафіксовані й у нижньому шарі. Вкладні серпів (або жниварських ножів) на відщепках, знайдені тут, також відрізняються від трипільських — на пластинах. Навіть для часу відкладання середнього шару тісні зв'язки з пізньотрипільським населенням (до найближчих поселень якого було близько 300 км) для «обміну зерна на

худобу» (с. 165—168) видаються малоімовірними, не кажучи вже про верхній шар.

Відсутність або незначна кількість металевих знарядь також не свідчить про абсолютне переважання кам'яних у господарстві, бо перші після пошкодження не викидали і їх використовували в переплавці. Наявність численних розтирачів і товкачів для подрібнення руди, а також сопел теж насторожує, тож важко погодитися із висновком авторів, що виплавка металу «*провадилася біля джерел рудної сировини*» за межами поселення (с. 161).

Деякі застереження стосуються також виділення на ґрунті трасологічно-планіграфічного аналізу «ремісничих майстерень». Сама наявність виробничих майданчиків здебільшого не викликає сумнівів, але не можна погодитися з їх інтерпретацією. Нагадаємо, що сумарно культурний шар Михайлівки сягав на окремих ділянках потужності 2,4 м (найпотужнішим був третій, пізньооямний шар), тож накопичувався впродовж століть. Відповідно, знаряддя та відходи виробництва потрапляли до нього поступово та впродовж тривалого часу. Таким чином, десятки скупчень їх на площі поселення можуть вказувати на те, що його мешканці періодично займалися різними домашніми виробництвами (обробкою кременю, каменю, металу, шкур, дерева та ін.) на одних і тих само місцях. Це уможливило пов'язати такі скупчення з окремими домогосподарствами, а не з «*майстернями висококваліфікованих спеціалістів*» (с. 174). Так само не зрозуміла категорична теза авторів про наявність «майстрів-професіоналів» з виробництва крем'яних наконечників стріл і списів, навіть попри те, що «*спеціальних майстерень з їх виготовлення не виявлено*» (с. 199). Натомість розкидані на площі поселення поодинокі жолобчасті абразиви (так зв. випрямлювачі стріл) і заготовки наконечників указують, імовірніше, на виготовлення стріл чи не в кожному господарстві (зокрема, такий висновок для Левенцівської фортеці доби середньої бронзи зробив С.Н. Братченко).

Виникають і деякі запитання щодо визначення родовищ сировини крем'яних виро-

бів з Михайлівки, де в середньому та верхньому шарах виявлено достатньо репрезентативну колекцію кременю — понад 2 тис. знахідок. Г.Ф. Коробкова висловила думку про західно-волинське походження сировини багатьох з них і пов'язувала потрапляння її на поселення із обміном з «трипільськими сусідами». Із цим важко погодитися через указані вище причини. Слід також наголосити, що є певні труднощі з визначенням родовищ якісної крейдової сировини, виходячи лише із її зовнішнього вигляду. Не заперечуючи цілком можливість потрапляння на Михайлівське поселення окремих виробів з віддалених районів, ми все ж наполягаємо, що основна частина сировини походила із доволі близьких родовищ Середнього Подонеччя та Криму. Додамо також, що, на відміну від Західної Волині, за доби ранньої бронзи населення цих регіонів мало культуру, споріднену із культурою мешканців Михайлівки.

Висловимо також зауваження щодо чистоти колекції виробів з каменю, кістки та металу. У монографії 1962 р. згадується про наявність на поселенні залишків культурного шару доби неоліту. В колекції керамічного посуду верхнього шару виокремлено досить виразну серію пізньокатакомбних і бабинських горщиків (с. 61; нагадаємо, що епонімне поселення Бабинне III розміщене на протилежному березі Дніпра всього за кілька кілометрів від Михайлівки). Таким чином, частина знахідок може бути пов'язана не з пізньооямним часом, а з культурними нашаруваннями кінця III — першої половини II тис. до н. е., що також вимагає вваженого ставлення до процентних співвідношень різних типів знарядь з третього шару та, відповідно, до реконструкцій на їхній основі.

Підіб'ємо підсумки. Поселення Михайлівка посідає дуже важливе місце в осмисленні давньої історії Причорномор'я. Тож чергове звернення до нього та вихід монографії «Проблеми изучения древнеямной культурной общности в свете исследования Михайловского поселения» можна загалом оцінювати позитивно. В той же час до цієї праці слід ставитися критично та не лише через вказані тут проблеми, а й інші.

С.М. РАЗУМОВ